

SÁROSPATAK SZŐLŐHEGYEI ÉS BORAI

OROSZ ISTVÁN

Zemplén megyében a Bodrog jobb és bal partján elterülő kettős mezőváros: Sáros Nagy Patak és Sáros Kis Patak nemcsak egy híres uradalom központja, a magyarországi reformáció egyik meghatározó mezővárosa volt, de a jeles borvidéknek számító Tokaj-Hegyalja egyik települése is, amelyben a szőlőművelésnek és bortermelésnek már a 13. századi kezdetek óta fontos szerepe volt. Nem felesleges tehát, ha ezt a szőlőtermelést és borkészítést, főként 18. századi és 19. század eleji források alapján megkíséreljük röviden áttekinteni.

Mindkét mezővárost a hegyaljai szőlővidék részének tekintették a kortársak is, annak ellenére, hogy a Bodrog bal partján, ahol Sáros Kis Patak található, nem voltak szőlőhegyek. A két mezőváros határa azonban nem vált el egymástól, a nagypatakiaknak is voltak birtokaik a Bodrog bal oldali határrészen s a kispatakiaknak is a Bodrog jobb partján, ahol a szőlőhegyek voltak.

Ha a sárospataki szőlőhegyek és borok minőségét említő kortársi véleményeket tekintjük át, nem tapasztalhatunk olyan egyértelmű véleményeket, mint Tokaj, Tarcál, Tállya vagy Tolcsva esetében. Oláh Miklós, aki a 16. században ugyan nem említette a tokaji borvidéket, de Tarcál, Tállya, Szántó, Liszka, Sárospatak és Újhely borait *vini optima feracia*-nak, azaz a legjobb termésű boroknak nevezte.¹ 1737-ben, amikor királyi rendelet zárt borvidékké tette Tokaj-Hegyalját, s meghatározta azokat a településeket, amelyek szőlőhegyeinek termése tokajinak tekinthető, Sárospatakot is e települések közé számította, pedig néhány olyan mezővárost és falut kizárt a tokaji borvidékről, amelyet korábban e vidék részének tartottak (Szerencs, Bekecs, Monok, Vilmány, Fony, Hejce stb.).² A Mária Terézia-féle úrbérrendezés során, a város lakói maguk is úgy gondolták, hogy Sárospataknak „jó és külső országiak által is kihordani szokott bor termő szőlő hegyei vagynak”.³ Vályi András a 18. század végén szintén úgy vélte, hogy Sárospatak „borai, kivált némely helyeken nevezetesek”.⁴ A 19. század elején Szirmay Antal jelesnek tartott (praecipuus) szőlőhegyeket sorolt fel Sárospatak határában,⁵ Fényes Elek pedig a

¹ OROSZ 1999, 177.

² BODÓ 1979, 487. Tokaj-Hegyalja további körülhatárolásai: BALASSA 1991, 18–23.

³ MNL ZML Acta Politica Loc. 99. No. 385. Az úrbéri 9. pontra adott válaszokat kutatva a sátoraljaiújhegyi levéltárban őrzött másolatokat használtam, az úrbéri iratok azonban mára nyomtatásban is megjelentek. TAKÁCS–UDVARI 1998, 404–409.

⁴ VÁLYI 1799, 31.

⁵ SZIRMAY 1803, 221. Matolai Etele a jeles szőlőhegyeket neveztesnek fordította. *Adalékok Zemplén Vármegye Történetéhez*, 1901. 203–204.

19. század derekán azt írta, hogy a város „bora a többi hegyaljai borokhoz hasonló jóságú”.⁶

Nem volt az idézetekkel azonos véleményen Zemplén vármegye, amely a zárt borvidék kialakítása után, ugyanúgy, mint Szerencset, Sárospatakot és Sátoraljaújhelyt is ki akarta zárni a hegyaljai települések sorából.⁷ Már a 18. század elején, egy 1701-ből származó conscriptio is azt állítja a sárospataki szőlőhegyekről, hogy „közepes bort” teremnek.⁸ A 18. század ’30-as éveiben Bél Mátyás munkatársa Matolai János, aki családja révén közvetlenül ismerte Tokaj-Hegyalját, a tokaji szőlőművelésről és a tokaji borról írott fejezetében, amely a *De re rustica* részét alkotta, maga is töprengett azon, hogy a pataki és újhelyi borokat lehet-e hegyaljainak tartani, de végül is azt írja: „aki az igaz és méltányos mérlegelést hordozza szívében, nem tudja megfosztani a hegyaljai bor dicsőségétől azokat a borokat, melyek Patak és Újhely jobb talajú és fekvésű szőlőhegyein szoktak teremni”.⁹ Azt azonban Matolai is világosan látta, hogy Sárospatakon jóval kevesebb „jobb talajú és fekvésű” szőlőhegy volt, mint más hegyaljai mezővárosokban és falvakban. Ezt igazolják írásának további részei is. Felsorolja, hogy Hegyalján melyek az első-, másod- és harmadosztályú szőlőhegyek. Első osztályú szőlőhegyeket csak Tarcfal (Mézesmál, Szarvas, Cserfás, Thurzó, Lajstrom, Szilvölgy, Deák, Királmál, Agyak, Csuka, Kőbánya, Tarci, Paksi, Bige, Görbe, Barát, Árokháti, Fonás, Baksó), Tokaj (Kis-mézesmál vagy Kunhegy, Kócsag, Kendős, Nagyszőlő, Paksi, Gyöpös, Németszőlő, Barát, Szerelmi, Tapasztó, Bornemissza), Zombor (Csatkák, Hangács, Virginás, Lajos, Zombori király, Disznókő), Tolcsva (Ciróka, Gyopáros, Kútpatka), Tállya (Patócs, Dongó, Hegyes, Bányász, Hasznos, Bohomalja), Mád (Percehegy, Nyúlászó, Szenttamás, Kővágó, Királyhegy, Becsek), Szegi (Nézpest), Liszka (Előhegy) és Zsadány (Előhegy) határában lehetett találni. A legjobb pataki szőlők is csak másodosztályúak (Szekfű, Darnó, Hosszúhegy), sőt a Királyhegy és a Megyer csak a harmadik osztályba sorolható.¹⁰ Az osztályba sorolás egyik fő szempontja a szőlő fekvése volt, s ebben a déli fekvés előnyt jelentett a többiekkel szemben. A másik: milyen mértékben vásárolták az idegenek az adott szőlőhegy borát.¹¹

A sárospataki szőlők kiterjedéséről az első (mérnöki felmérés alapján készült) adatunk csak 1835-ből van. Ekkor Steiner Ádám geometra a város szőlőhegyeinek

⁶ FÉNYES 1851, 14.

⁷ OROSZ 2004c, 26.

⁸ MNL OL Kamarai Levéltár. E.156. Urbaria et Conscriptioes. 39/28.

⁹ Jegyzetben megismétli, hogy „sokan ugyan nem tartják a tokaji bor nevére méltónak az Újhely, Olaszi, Sárospatak és Szántó szőlőhegyein termelt borokat, s nem is ok nélkül, ha nagyobb részüket tekintjük, mely kevésbé jó bort ad, ám olykor jobbat is szüretelnek, s azért egészben véve nem lehet őket ettől a névtől megfosztani, bár nem hasonlíthatók azokhoz, melyek a tokaji névnek bizonyos kiváltképpen való jogon és kiváltságul örvendenek”. BÉL 1984, 390. Vö. BALASSA 1991, 18., 21.

¹⁰ BALASSA 1991, 396–399.

¹¹ BÉL 1984, 395.

területét 1543 kataszteri holdnak találta.¹² Fényes Elek 1851-ben még több szőlőről, 2500 magyar, azaz 2187,5 kataszteri holdról tudósít, bár adatainak megbízhatóságával kapcsolatban merülhetnek fel kétségek.¹³ Valószínűnek kell tartanunk, hogy Sárospatak történetében 1835-ben volt a legnagyobb a szőlők kiterjedése, mert statisztikai felmérések alapján a 19. század második felében, a filoxéra vész előtt 1865-ben és 1873-ban sem haladta meg az ezer holdat.¹⁴

A rendelkezésünkre álló adatok szerint Sárospatak szőlőhegyeit 1704 és 1835 között tudjuk áttekinteni. A kimutatásokban összesen 44 elnevezés szerepel,¹⁵ de vannak olyan szőlőhegyek is, amelyekben belül kisebb részek is elkülönülnek, így van Alsó, Felső, Nagy és Kis Ciróka, Darnó és Nagy Darnó, Alsó, Felső és Kis Gát, Kis és Nagy Hárselő, Hosszúhegy és Hosszúhegyfark, Alsó, Felső, Kis és Nagy Kacsad, Kis, Nagy és Fördös Király, Nagy, Kis, Ispotály, Krucsai és Gregó Megyer, Szava és Szavaalja, Szegfű és Belső Szegfű, valamint Kis és Nagy Vérmány. A szőlőhegyek száma valójában harminccal több, azaz 74. Az öt felmérés (1704–7, 1759, 1805, 1813, 1835) időpontjában azonban nem mindig volt minden szőlőhegy művelt, a parlag és termő szőlők váltogatták egymást, így egy-egy adott időszakban a szőlővel beültetett terület nem terjedt ki minden megnevezett területre. Törzsterületnek azokat tarthatjuk, amelyek 1704-től 1835-ig állandóan szerepelnek a szőlőhegyek listáján. Ilyen valójában csak hét volt: a Hárselő vagy Nyíri sor, a Hosszúhágó, a Kacsad (ez 1759-ben parlag), a Pogánykút, a Somlyód, amely 1835-ben már nem volt a sárospataki határ része, a Szentvince és a Vérmány. A valóságban a fentiekhez jogosan hozzászámolhatjuk a Darnót is, amely 1813-ban valószínűleg csak véletlenül maradt ki a szőlőhegyek közül. Ugyanez történhetett 1835-ben a Szavával is.

Sárospatak azok közé a hegyaljai települések közé tartozott, amelyekben nemcsak a 14. századig követhető vissza a szőlőművelés, de a különböző forrásokban néhány szőlőhegy neve ránk maradt már az 1704 előtti időből is. 1342-ből ismert a Megyer és a Hosszúhegy,¹⁶ 1627-ben Ormos Mihálynak a Pogánykúton, 1699-ben Csoba Zsigmondnak és feleségének a Kacsadon van „szabad” szőlője.¹⁷

¹² OROSZ 2004, 186.

¹³ FÉNYES 1851, 14.

¹⁴ OROSZ 2009, 307.

¹⁵ Bancsi, Bányoldal, Cirkáló, Ciróka, Cinege, Csonka, Darnó, Forrókút, Fördös, Gergelyhegy, Gát, Gangó, Gomboshegy, Hárselő vagy Nyíri sor, Harcsás, Hegymegi, Hosszúhágó, Hosszúhegy, Hidegoldal, Jankahegy, Kacsad, Kálaoldal, Király, Kishegy, Kőporos, Korgó, Krucsai hegy, Kútpataka, Mandulás, Megyer, Mongor, Mogyorós, Nagymihály, Nyárhegy, Pogánykút, Szava, Szarvas, Szegfű, Somlyód, Szentvince, Tehéntánc, Ugró, Vérmány. MNL OL. E. 197. Rákóczi-Trautshon Levéltár. 156. cs. Fasc. 9. No. 2; Kamarai Levéltár. E.156. Urbaria et Conscriptioes. 70/51/a; 214/14; TiREL. U/44. Mellékletek. Alperesi irományok sub. No. 9. Conscriptio Oppidi Patak 1759. Uo. Sárospatak tanácsülési jegyzőkönyvei. 1805. Nomina Promonthorium Territorii oppidi Patak. Uo. Tan. Jkv. Mellékletek. 1813. Uo. Telekkönyvi iratok é. n. [1835.] és OROSZ 2009, 307.

¹⁶ Ebben az évben Miklós fia Nagy Kelemen és neje, Katalin Kozma fiai Demeterrel és Miklóssal a Megyer hegyen lévő szőlőjüket, amely a „nagy országútig terjedt” (a par-

A szőlőterület változásairól nincsenek biztos ismereteink. Az azonban feltételezhető, hogy Sárospatakon a vizsgált időszakban gyorsabban nőtt a szőlők kiterjedése, mint más hegyaljai mezővárosban és faluban. Péter Katalin adatai szerint 1696-ban a hegyaljai települések között a sárospataki szőlők terjedelmüket tekintve csak az ötödik helyet foglalták el, a Bodrog-parti várost Tállya, Mád, Tolcsva és Olaszliszka is megelőzte.¹⁸ Barta János szerint 1776-ban csak a jobbágyi szőlőket tekintve Sárospatak már a harmadik helyen állt, Ujhely és Tarcál mögött¹⁹, 1835-ben pedig kétségtelenül Sárospatakon volt a legerjedelmesebb a szőlővel beültetett határ.

Feltételezhető, hogy a sárospataki szőlők területe növekedésének egyik oka a földesúri adózás kedvező változása volt. A város hosszantartó úrbéri pert folytatott a 18. században a földes urasággal.²⁰ Ennek már a kezdetén 1750-ben a természetbeli ötöd fizetése helyett a földesúr pénzfizetésben egyezett meg a dézsmás szőlők birtokosaival.²¹ Először kilenc, majd hat évre szóló szerződést kötött az illetékekkel. Ez a taxafizetés, bár független volt a termékmennyiségtől, előnyösebbnek tűnt a természetbeni adózásnál, igaz csak abban az esetben, ha a borárak növekednek, vagy legalább változatlanok maradnak.²² A 18. században nem is volt probléma a pénzbeli fizetéssel. A bajok a napóleoni háborúk időszakában kezdődtek, amikor a borárak nem követték a pénzromlás mértékét és a bordézsmabérlője ismét vissza akart térni az ötöd természetbeni fizetésére.²³ A meghatározott pénzfizetés a szőlőterület növelésére ösztönzött, s úgy tűnik Sárospatakon ez be is következett. A város és az uradalom a helyi polgárok irtásait nem akadályozta meg, mert még 1807-ben is olyan döntést hozott, hogy azokat az erdőket, amelyeket nem használnak makkoltatásra (azaz nem tilalmasok), szabad szőlőnek fordítani.²⁴ Sem az uradalomnak, sem a városnak nem volt kifogása 1808-ban, amikor özv. Makó Istvánné a Bancsi nevű szőlőhegyen parlagból egy kb. 800 négyszögöles „szőlőt fogott fel”.²⁵ Problémát legfeljebb „a falusi szőlőbirtokosok” azaz az extraneusok okoztak,²⁶ akik „szemlátomást irtják a város erdejét s azokban újabb, újabb foglalá-

te...usque quendam viam magnam publicam existentem), elcserélték a Hosszúhegyen (In monte longo) lévő szőlőért. AO I. 16–17.

¹⁷ *Adalékok Zemplén Vármegye Történetéhez*, 1898, 227–28; 1907, 334.

¹⁸ R. PÉTER 1984, 185.

¹⁹ Ifj. BARTA 2009b, 214; Ifj. BARTA 2009a, 119.

²⁰ OROSZ 2009b, 129–146.

²¹ 1750-ben a szőlők birtokosai (possessores) „vineas suas ad arendam assumpserunt”. U. et C. 214/14.

²² Uo. 137.

²³ OROSZ 2010, 167. TiREL. Sárospatak tanácsülési jegyzőkönyvei. 1816. október 26. A város és a dézsmabérlő Fáy Ferenc vitájában az sem számított, hogy a Helytartótanács 1782-ben megtiltotta, hogy a bérlő (vagy az uradalom) felemelje a szőlődézsmabérlőjét.

²⁴ MNL OL Kamarai Levéltár. E.156. Urbaria et Conscriptioes. 169/10. 1807. március 10.

²⁵ TiREL. Sárospatak tanácsülési jegyzőkönyve. 1808, máj. 27.

²⁶ Az extraneusok sárospataki szőlőbirtoklására: OROSZ 2004a, 70.

sokat tesznek”.²⁷ Tanácsi határozat is született, hogy „semi idegeny külföldi lakosoknak rét avagy szőlő csinálásra való csere, ortásra ki ne adattasson”.²⁸ A városi lakosok irtásai csak akkor váltak vállalhatatlanná, ha a szőlőhegyek megközelítését vagy a csordajárás útvonalát veszélyeztették. „Némely városi lakosok” például 1811-ben, amikor a Botkő cserét, valamint a Királyhegy és a Cziróka között kijáró „marha nyomást” is „minden engedelem nélkül” irtották, akadályozták a marhák kijárását, és szűkítették a legelőt.²⁹ A városi előjárók igyekeztek ellenőrzés alatt tartani az irtásokat, hogy azok ne sértsenek közösségi érdekeket. 1814-ben például megtekintették „a külföldi lakosok” szőlőit, „minthogy szőlőjüket minden esztendőben a városi erdőkből nagyobbítani szokták”.³⁰

Az irtások eredményeként Sárospatakon nőtt a szőlőterület a 18–19. század fordulóján és a 19. század első felében. E folyamatnak van egy közvetett bizonyítéka is: az, hogy egy-egy szőlőhegy neve több változatban is megjelenik: alsó, felső, kis, nagy stb. formában. Az Ispitály-Megyerről biztosan tudjuk, hogy a névadó a városi szegényház volt, amelynek ott szabad szőlői voltak. Ugyanígy Kruzsai-Megyernek nevezték Kruzsai Mihály szabad szőlőinek területét.³¹

A 18–19. század fordulóján Magyarország-szerte tapasztalható volt a hagyományos szőlővidékek leromlása. Ez volt a helyzet Tokaj-Hegyalján is. Szirmay Antal 1808-ban készített is egy előterjesztést a hegyaljai szőlőtermelés romlásának megakadályozására.³² Szirmay Ödön 1848-ban e folyamat végeredményét látva állapította meg, a táj lakosai annyira szegények lettek, hogy mindennapi kenyerüket sem képesek megszerezni, „a szőlőhegyek sok helyen elparlagosodott, sok helyen végkép elhagyott állapotra jutottak”.³³

A hegyaljai szőlőtermelés hanyatlásának fő okát a jövedelmezőség csökkenésében kell látnunk. Jelentkezett ez mindenekelőtt abban, hogy a minőségi borok ára nem alakult úgy, hogy a termelési költségek alacsony hozamok mellett is megtérültek volna, márpedig jó minőséget csak alacsony hozamokat eredményező termelési technika mellett lehetett elérni. Míg a Rákóczi-szabadságharc idején, ha hinni lehet Rákóczi instrukciójának, 1708-ban a legjobb és leggyengébb magyarországi bor között 13-szoros értékbeli különbség volt,³⁴ a 19. század eleji árlisták szerint ez

²⁷ TiREL. Sárospatak tanácsülési jegyzőkönyve. 1913. No. 36. A tautsohnfalvi és károlyfalvi „svábok”, akiket az uradalom a város határából kiszakított földre telepített, a Vértány szőlőhegyen „ingyen” voltak szőlőbirtokosok.

²⁸ TiREL. Sárospatak tanácsülési jegyzőkönyve. 1811. No. 58. Csere: bozótos, bokros terület.

²⁹ TiREL. Sárospatak tanácsülési jegyzőkönyve. 1811. No. 22 Uo. 1815. No. 228.

³⁰ TiREL. Sárospatak tanácsülési jegyzőkönyve. 1814. No. 56.

³¹ MNL OL Curiai Levéltár. Processus tabularis. 5921. sz. 1777-ben Fogarassí István a sárospataki Király hegyen lévő szőlőjét elcserélte „Kruzsai úr” Megyeri hegyen lévő szőlőjével. A Kruzsai-Megyer nyilván birtokosáról kapta nevét, mint ahogy ez szokásban volt más hegyaljai városban is.

³² MNL ZML Loc. 183 No. 216.

³³ Idézi: OROSZ 2009a, 295. Szirmay Ödönre: PÁLMÁNY 2002, 861–862.

³⁴ N. KISS 1980, 91.

alig háromszorosra csökkent.³⁵ Ugyanakkor a borárok nem emelkedtek számottevően a 18. század második felében kezdődő és a napóleoni háborúk időszakában csúcsra jutó konjunktúra időszakában sem.

A többi mezőgazdasági terméktől eltérően a hegyaljai bort ráadásul még értékesítési válság is sújtotta. Ennek fő kiváltó oka az export beszűkülése, majd csaknem teljes megszűnése volt a legfontosabbnak tartható lengyel piacon. Lengyelország felosztása s nagy részének orosz fennhatóság alá kerülése után a több évszázados borexport összezsugorodott. Hozzájárult ehhez Mária Terézia kora óta a császári vámpolitika is, amely a magyar nemesség adómentességét olyan vámintézkedésekkel kívánta ellensúlyozni, amelyek a lecsökkent jövedelmezőségű hegyaljai borokat csaknem teljesen eladhatatlanná tették a Lengyelországon kívüli piacokon is. Az európai ízlés is megváltozott. A fogyasztási szokások átalakulása inkább a könnyű boroknak és főleg a pezsgőknek kedvezett. A lengyel és orosz piacokat a 19. század középső harmadában már a francia borok és pezsgők uralták.

Ilyen feltételek között a természetes reakció a termőterület csökkentése volt, ahogy ez jó néhány hegyaljai városban és faluban be is következett. Sárospatakon azonban nőtt a határ szőlővel beültetett része, s ezt sem kell irreális reagálásnak tekintenünk. Bár a sárospatakiak is fenyegetőztek azzal, hogy „szántónak fordítják szőlőiket”³⁶ – különösen az 1810-es évek derekán, amikor kieleződött a harc az uradalom szőlődézsma-bérlőjével³⁷ –, erre komolyan nem gondoltak. A kiirtás helyett valószínűleg azért növelték szőlőik területét, mert nem külföldi, hanem hazai piacra építettek. Említettük, hogy a sárospataki szőlőhegyek gyengébb minőségű bort teremtek a vezető hegyaljai városok hegyeinél. Ezért nem is játszottak nagy szerepet a borexportban. A város vezetői ezt a helyzetet azzal is magyarázták, hogy a szőlőbirtokosok nem tartják be a késői szüretelést és szőlőiket már Simon-Júda napja előtt megszedik, „melly mia az egész városnak borai a kupeczek előtt utálatba jönnek, semmire valóknak tartatnak”.³⁸ A késői szüret a minőségvédelem eszköze volt, s amikor a piac nem honorálta a minőséget, kezdtek korábban szüretelni. A belső fogyasztásban azonban a város határában termelt gyengébb bor is eladható volt. Az elmondottakat két dolog is igazolja. A borötöd pénzbeli megváltása során 1805-ben a szőlőhegyeken termelt bor minősége szerint kellett megváltási summát fizetni, a termés iccēja után 3, 3,5 illetve 4 krajcárt.³⁹ Aligha véletlen, hogy azok között a szőlőhegyek között, amelyeknél iccénkét 3 krajcár volt a megváltás összege, hét közül csak két régi és öt új telepítésű promontorium volt. Feltételezhető, hogy az új irtások és a szőlő kiterjesztése révén a korábban sem legjobb

³⁵ OROSZ 2004a, 76.

³⁶ TiREL. Sárospatak tanácsulési jegyzőkönyvei. 1816. október 23.

³⁷ OROSZ 2010, 169.

³⁸ TiREL. Sárospatak tanácsulési jegyzőkönyvei. 1802. No. 171. Jellemző, hogy 1835-ben azoknak, akik az örökváltási összeget befizették, Simon-Júda előtt is megengedték a szüretet. Uo. 1835. No. 285.

³⁹ TiREL. Sárospatak tanácsulési jegyzőkönyvei. 1805. Nomina Promonthorium Territorii Oppidi Patak.

minőség még inkább romlott. A másik figyelemre méltó tényező, hogy Sárospatakon feltűnően sok volt az állandó jellegű korcsma. Már a 18. század derekán működött a városban a piactéren lévő *diversorium magnum dominale*, a nagy urasági vendégfogadó, s mellette még 12 csapszék vagy állandó borkimérés. Ezek száma a 19. század elején még növekedett. A sárospataki uradalom bevételeinek jelentős hányada származott a borkimérésből.⁴⁰ Az educillationak, az uradalmi bormérésnek Sárospatakon sajátos, a többi hegyaljai településtől is eltérő rendje alakult ki, mert az egyik hónapban az uradalom, a másikban a város mérhetett bort a korcsmákon. Ezt a helyiek „prímának” nevezték, „mivel mindéig az Holnapnak első napja béjvetelével indula meg korcsma árultatások”, és minden második hónap első napján „a Cégért ki tették Pataki Uraimék és az Holnapnak végeztéig folytatták”⁴¹ (ti. a bormérést). Ha még azt is figyelembe vesszük, hogy az uradalom és a város felváltva működtetett korcsmai mellett a Református Kollégiumnak és minden többtelkes nemesnek volt bormérési joga, a belső piac jól el volt látva italméréssel.⁴² Ezek fogyasztó rétegét nyilván nemcsak a 3500–4000 lakosú város polgárai jelentették, hanem a környező falvak lakosai és az átutazók is.

Az ország más szőlővidékein nemcsak a szőlőterület kiterjesztésével, de a metszésformák megváltoztatásával is igyekeztek magasabb termést elérni. A hosszúcsapos metszés és a szálvesszőzés a 19. század elején számos magyarországi borvidéken volt a terméshozamok növelésének eszköze.⁴³ Hegyalján azonban nem terjedtek el az új metszésformák, Sárospatakon is a „kopasz fejmetszésnek” nevezett formát őrizték meg, amely ugyanúgy a minőségbiztosítás eszköze volt, mint a kései szüret. Ugyanígy nincs nyoma annak, hogy megjelentek volna a bővebb termést biztosító szőlőfajták. Dercsényi János szerint a Hegyalján termelt legfontosabb szőlőfajták: a gohér, a furmint, a fehér szőlő, a hárslevelű, a rózsás, a fekete szőlő, a muskatal és a szekfü. Szirmay Antal ezeket kiegészíti a balafánttal, a leány szőlővel, a polyhossal, a gersettel a purcsinnal a kecske csecsüvel a rumonyával, a bogár szőlővel és még egyéb fajtákkal is.⁴⁴ Ezek között nem szerepeltek a könnyű borokat adó, bő termő új fajták (rajnai és olaszrizling, kékfrankos, sasza stb.).

Nincsenek adataink arra vonatkozólag, hogy a szőlőművelés egyéb folyamatai: a nyitás és a fedés, a háromszori kapálás, a kötözés és igazgatás vagy a szüret más-

⁴⁰ RAVASZ 1938, 71.

⁴¹ TiREL U.44. Collateralis inquisitio. 1774; MNL OL. Kamarai Levéltár. E.156. Urbaria et Conscriptioes. 214/14. Az uradalommal váltakozó bormérés rendje nem volt mindig zavartalan, 1814-ben pl. „a prima folyása alatt a Méltóságos Földes Uraság” zsidó árendásai is mértek bort a város kárára. Uo. Sárospatak tanácsülési jegyzőkönyvei. 1814. No. 126.

⁴² Már az úrbérrrendezés során is a káros jelenségek között sorolták fel a patakiakat, hogy „a Városban levő sok szabad és curialis helyek után feles földek bíratatnak”, de azt nem tették hozzá, hogy a curialista nemesek, ha jobbágytelkeik is voltak, élhettek a borkimérés és mészárszéktartás jogával. Ilyen nemes volt 1777-ben Fogarassy István, akinek nemcsak szabad szőlője volt a Király hegyen, de szabad korcsmája és mészárszéke is.

⁴³ OROSZ 1989, 49.

⁴⁴ DERCZENI 1799, 13–14; SZIRMAY 1803, 17–19; KISS 2009, 33–40.

ként történt volna, mint Hegyalján általában.⁴⁵ A mustnyerés és a borkészítés formái sem különböztek lényegesen, legfeljebb abban, hogy nem volt szükség a must dézsmálására, hiszen a város pénzben fizette meg a borötödöt. Igaz már 1750 előtt is változás történt a dézsmálásban. Az 1704. évi összeírásban azt olvashatjuk, hogy a borokat ezelőtt odakint (ti. a szőlőhegyen) szokták megszűrni és dézsmálni, „ennekutánna megh másolták ki parancsolatjából nem tudhatni, elég az, hogy immár egy néhány időktől fogvást házaiktól dézsmálják”.⁴⁶ A mustnyerés első fázisa a szőlők lábában történt csomoszolás. Ezt dézsmálták meg 1704 előtt kinn a szőlőhegyen. A városban lévő borházakban a hazaszállított leves szőlőből taposással, majd sajtolással készítettek mustot, amely 180 iccés gönci hordóba töltve a pincében forrt borrá.⁴⁷ Sárospatakon a 19. században az is előfordult, hogy a borházak kiköltöztek a szőlő alá, ami Hegyaljára általában nem volt jellemző.⁴⁸

A szőlők alatt lévő szűrőhelyek nem tűntek el a 19. században sem. A Bretzenheim uradalom szerette volna megadóztatni a szőlők alatti szűrő helyeket is. A szűrők ugyanis nem voltak parlagföldek, répát kukoricát, burgonyát lehetett termelni bennük, hiszen e növények betakarítása a késői szüretig úgyis megtörtént. A szőlők lábában lévő beültetetlen földek funkciója azonban a 18–19. században már nem volt más, mint a leszüretelt szőlő összegyűjtése és esetleg az aszú válogatása.

Hegyalján, így Sárospatakon is a szőlők legértékesebb kincse ugyanis az aszú volt, amelyet, ha elegendő mennyiségben termelt, külön szedtek és válogattak. Leginkább hosszú asztalok mellett nők szemezték ki a fürtökből az aszút, amelyet külön csappal ellátott kádakban gyűjtöttek össze. Az a lé, amely az aszú saját súlyától kifolyt, volt a nektár, eszencia (succus).⁴⁹ Az aszú különválogatása a dézsmadó szőlők birtokosainak is érdeke volt, mert kilenced- és tizedmentességét törvény biztosította.

Az aszúbor és az aszú törkölyéből készült másolás készítése az uradalmakat és nem a kisgazdaságokat jellemezte. Ez utóbbiak rendszerint eladták a kiválogatott aszú szemeket az uradalmaknak, gazdagabb magánosoknak.⁵⁰ Az aszúbor készítésekor az aszúszemeket taposókádban tézstaszerű péppé taposták. Majd gyenge forrásban lévő mustot, vagy óbort töltöttek rá. Attól függően, hogy egy gönci hordó (180 icce)⁵¹ borhoz hány puttony aszúpépet tettek, lett a kiforrt bor 1–5 puttonyos. Az aszú törkölyét másolás készítésére használták, esetleg seprőjéből is készítettek ízes bort, a fordítást.⁵²

⁴⁵ Ezekre összefoglalóan: BALASSA 1991, 161–254.

⁴⁶ MNL OL E. 197. Rákóczi-Trautsohn Levéltár. 156. cs. Fasc. 9. No. 2.

⁴⁷ ZML Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1790. 105. k. 871.

⁴⁸ 1811-ben arról értesülünk, hogy „a szőlő hegyek alatt lévő borházak fel törettek”. TiREL. Sárospatak tanácsülési jegyzőkönyvei. 1811. No. 22.

⁴⁹ SZIRMAY 1803, 23.

⁵⁰ DERZENI 1799, 21. 1792-ben a szerző maga is vásárolt „szegény emberektől” aszú szőlőt, sőt ugyanezt tette már 1790-ben is.

⁵¹ Zemplén vármegye döntése szerint a tokaji bor szűréséhez és szállításához 180 iccés gönci hordót kellett használni. MNL ZML Közgyűlési jegyzőkönyvek. 105. k. 1790. 871.

⁵² BALASSA 1991, 516–522.

A nagyobb gazdaságokban készített aszúborok az évi termésnek 10–30%-át jelentették, de csak abban az évben, amikor volt aszútermés. Dercsényi János szerint a 18. század végén, egy évtized során legfeljebb néhány aszús esztendő volt. 1783 és 1795 között a szomszédos Sátoraljaújhelyben, ahol Dercsényi szőlője volt, hét évben egyáltalán nem volt aszú, vagy csak kevés, gyarló és penészes, és csak négy évben termett sok szép, illetve „fenséges”.⁵³ Ha a fürtökből aszús éveken nem szedték külön az aszút, szamorodni bort kaptak, amelyet korábban főbornak neveztek, az aszú nélküli évek bora az *ordinarium* volt.⁵⁴

A borkészítés melléktermékei a törköly és a seprő nem voltak haszon nélküliek. A kipréselt törkölyre vizet öntve és ismét leszűrve forrás után lőrét nyertek, amely a napszámosok, kapások járandósága volt, de elég széles körben fogyasztották mások is.⁵⁵ Csiger elnevezésével Sárospatakon nem találkoztunk. Törkölyből pálinkát is főztek, ugyanúgy, mint a fejtés után visszamaradt seprőből. A seprőt az uradalom és a kisbirtokosok is a pálinkafőzőknek értékesítették. Az 1704. évi *conscriptio* szerint „boldog időkben” a seprő ára a borárhoz igazodott. Ahány poltura volt a bor iccájának ára (1 poltura = 3 dénár), annyi dénárért adták a seprőt. Később azonban a seprő ára nem emelkedett a borral együtt. Ha a bor ára iccénként 8–12 polturára nőtt is, a seprő ára maradt 6 dénár. „Most – írja Hagara Mátyás az összeírás készítője – akármilyen bor volt is, seprőjének köblét nem akarják 30 dénárnál feljebb venni.” Ez további áresést jelentett, mivel egy köből bor 10 iccéből állt, így egy icce seprő már csak 3 dénárba került. Az összeírás készítője szerint helyesebb lenne a seprőt hordóstul együtt eladni 6 forintért, akkor egy köből seprő 36 dénárba kerülne.⁵⁶

A seprőt a fejtés során távolították el a borból. A kiforrt bort kétszer fejtve színelték, ez azonban még rendszerint nem volt elegendő szállíthatóvá tételéhez. A Pasteur, illetve Preysz Mór felismerése előtti időben a bort nem csirátlanították, így a hosszú úton szállított borokkal szemben állandóan visszatérő panasz volt, hogy megzavarosodnak. Ezt Sárospatakon is derítéssel igyekeztek megakadályozni. A derítés legfontosabb eszközei a tojásfehérje és a vizahólyag voltak. Az ország más szőlővidékein a 19. század első felében már elterjedt a „francia zselatinnal” történő derítés is, Sárospatakon azonban erre nincs adatunk. A vizahólyaggal való derítést Nagyváthy János írta le az 1810-es évek végén. A kalapáccsal megtört vizahólyagot szálanként szétzedve borból kellett áztatni és kézzel teljesen szétmorzsolni. A szétmorzsolts és megkocsonyásodott pépet kevés borral össze kellett „habarni” addig, míg habos nem lesz majd, „ilyen tájékosan” kellett belekeverni a hordóba, ahol nyírág seprővel tovább kellett keverni mindaddig, míg teljesen el nem vegyült. Néhány nap múlva a vizahólyaggal derített bor gyönyörű tisztává változott.⁵⁷

⁵³ DERCZENI 1799, 14–25.

⁵⁴ BALASSA 1991, 439–454.

⁵⁵ OROSZ 2013, 32–37.

⁵⁶ MNL OL Rákóczi-Trautsohn Levéltár. E. 197. 156. cs. Fasc. 9. No. 2.

⁵⁷ NAGYVÁTHY 1821, 249.

A bor tárolására és szállítására is szinte kizárólagosan hordót, illetve az aszú esetében félhordót, átalagot használtak. Kivételes eset volt, hogy buteliában is tároltak, illetve szállítottak bort. Ha igen, akkor a regéci üveghutában gyártott fél iccés, azaz meszelyes palackot használták a nemes boroknak (0,42 liter). A francia borok azért is kerültek előnyösebb helyzetbe Lengyelországban és Sziléziában, mert a 19. században már palackokba töltve szállították.

A Hegyaljához tartozó Sárospatak másfél évszázados szőlő- és bortermelését áttekintve összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy a város szőlőültetvényei a 18. század végén és a 19. század elején nemcsak a korábbi évekhez, de a többi hegyaljai településhez képest is gyorsan növekedtek és 1835-re a városban volt a legnagyobb a szőlők területe Tokaj-Hegyalján. Ennek nemcsak a több termésben megmutatkozó előnyei, de kedvezőtlen következményei is voltak. A kortárs szakírók véleménye szerint a sárospataki szőlők már a 18. században sem tartoztak a legjobb bortermő szőlőhegyek közé, területük kiszélesedése tovább rontotta a minőséget. Sárospatak a 19. század elején a hegyaljai bortermelés válságára nem a termőterület csökkentésével, hanem kiszélesítésével válaszolt, mert nem a külső, hanem a belső fogyasztásra alapozta termelését. Ugyanakkor a termelés fokozásának egyéb eszközeivel (hosszú csapos metszés, szálvesszőzés stb.) nem élt, így borai nem veszítették el hegyaljai jellegüket. Társadalmilag hasznosnak bizonyult a szőlődézma pénzzel történő megváltása, amely 1750-től az örökváltságig jellemezte a város életét. A borkészítés évszázados formái a vizsgált időszakban változatlanok maradtak.

FORRÁSOK

MNL OL – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

E. 197. Rákóczi-Trautshon Levéltár. 156. cs. Fasc. 9. Nro 2.

E. 156. Kamarai Levéltár. Urbaria et Conscriptioes (= U. et C.) 70/51/a; 214/14.

Curiai Levéltár. Processus tabularis. 5921.

MNL ZML – Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára

Sátoraljaújhelyi Fiókleveletár

Acta Politica. Loc. 99. No. 385.

Közyűlési jegyzőkönyvek. 1790. 105. k. 871.

Loc. 183. No. 216.

TiREL – Tiszáninzeni Református Egyházkerület Levéltára

Mellékletek. Alperesi irományok. No. 9. Conscriptio Oppidi Patak. 1759.

Sárospatak tanácsulési jegyzőkönyvei. 1808–1816.

Tan. Jkv. Mellékletek. 1813.

Telekkönyvi iratok. É. n. [1835.]

BIBLIOGRÁFIA

AO 1878

Anjoukori Okmánytár. I. (1301–1321.) Szerk. NAGY Imre. Budapest, 1878, M. Tud. Akadémia Könyvkiadó-hivatala. (Magyar Történelmi Emlékek, I. osztály, Okmánytár.)

BALASSA 1991

BALASSA Iván: *Tokaj-Hegyalja szőleje és bora. Történelmi néprajzi tanulmány*. Tokaj, 1991, Tokaj-Hegyaljai ÁG. Borkombinát.

Ifj. BARTA 2009a

Ifj. BARTA János: „*Ha Zemplin vármegyét az útas vizsgálja*”. *Gazdálkodás és társadalom Zemplén megyében a 18. század végén*. Debrecen, 2009, Debreceni Egyetem.

Ifj. BARTA 2009b

Ifj. BARTA János: Szőlőművelés és szőlőből származó jövedelmek Zemplén megyében. In: *Szőlőtermelés és borkereskedelem*. Szerk. OROSZ István–PAPP Klára. Debrecen, 2009, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete. 214. (Speculum Historiae Debreceniense, 2.)

BÉL 1984

BÉL Mátyás: *Magyarország népének élete 1730 táján*. Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta WELLMANN Imre. Budapest, 1984, Gondolat. (Történetírók Tára. Szerk. GLATZ Ferenc.)

BODÓ 1979

BODÓ Sándor: Tokaj-Hegyalja, egy minőségi borvidék körülhatárolása. *Ethnographia*, 90. 1979. 480–491.

DERCZENI 1799

DERCZENI János: *A tokaji bornak természetéről, szűréséről és forrásáról*. Kassa, 1799, Fűskúti Landerer Ferentz.

FÉNYES 1851

FÉNYES Elek: *Magyarország geographiai szótára*. IV. Pest, 1851, Kozma Vazul.

KISS 2009

KISS László: *Kazinczy sógora, Zemplén főorvosa: Dercsényi János*. Budapest–Dercen–Hódmezővásárhely, 2009, Hódmezővásárhely–Tabáni Református Egyházközösség.

N. KISS 1980

N. KISS István: Az 1707. évi Rákóczi-féle dicalis conscriptio. In: *Rákóczi Tanulmányok*. Szerk. KÖPECZI Béla–R. VÁRKONYI Ágnes–HOPP Lajos. Budapest, 1980, Akadémiai, 87–112.

NAGYVÁTHY 1821

NAGYVÁTHY János: *Magyar practicus termesztő*. Pest, 1821, Trattner.

OROSZ 1989

OROSZ István: Hagyományos és modern elemek a magyarországi szőlőtermesztésben a XIX. század első felében. In: *Parasztág és magyarság: Tanulmányok Szabó István történetíró születésének 90. évfordulója tiszteletére*. Szerk. RÁCZ István. Debrecen, 1989, KLTE, 46–54.

OROSZ 1999

OROSZ István: A borok királya. A bortermelés szerepe és társadalomformáló hatása Tokaj-Hegyalján a 18. században. In: *Borok és korok: Bepillantás a bor kultúrtörténetébe*. Szerk. BENYÁK Zoltán–BENYÁK Ferenc. Budapest, 1999, Hermész Kör, 177–182.

OROSZ 2004a

OROSZ István: Extraneus birtoklás és borértékesítés Sárospatakon a XVIII–XIX. században. In: *A 800 éves város Patak*. Szerk. TAMÁS Edit. Sárospatak, 2004, Rákóczi Múzeum Baráti Köre, 69–74. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei, 47.)

OROSZ 2004b

OROSZ István: Sárospatak külső határa. In: *Emlékkönyv Gunst Péter 70. születésnapjára*. Szerk. BARTA János–PALLAI László. Debrecen, 2004, Debreceni Egyetem, 185–191.

OROSZ 2004c

OROSZ István: Tokaj-Hegyalja fénykora. In: *Magyar borhagyományok, borívási szokások: Válogatott írások a magyar borkultúráról*. Szerk. LELKES Lajos. Budapest, 2004, Mezőgazda, 25–29.

OROSZ 2009a

OROSZ István: Népeség változás és társadalmi átalakulás Hegyalján a 19. században. In: *Szőlőtermelés és borkereskedelem*. Szerk. OROSZ István–PAPP Klára. Debrecen, 2009, Debreceni Egyetem Történeti Intézete, 295–315. (Speculum Historiae Debreceniense, 2.)

OROSZ 2009b

OROSZ István: Sárospatak úrbéri pere a Trautsohnokkal. In: *Szőlőtermelés és borkereskedelem*. Szerk. OROSZ István–PAPP Klára. Debrecen, 2009, Debreceni Egyetem Történeti Intézete, 129–146. (Speculum Historiae Debreceniense, 2.)

OROSZ 2010

OROSZ István: Sárospatak vitái a Bretzenheimekkel. In: *Emlékkönyv ifj. Barta János 70. születésnapjára*. Szerk. PAPP Imre–ANGI János–PALLAI László. Debrecen, 2010, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, 168–178.

OROSZ 2013

OROSZ István: Lőre és másolás. In: *Rendszerváltások kortársa és kutatója: Tanulmánykötet Izsák Lajos 70. születésnapjára*. Főszerk. ERDŐDY Gábor. Szerk. FEITL István–SIPOS Balázs–VARGA Zsuzsanna. Budapest, 2013, ELTE, 32–37.

OROSZ–PAPP 2009

Szőlőtermelés és borkereskedelem. Szerk. OROSZ István–PAPP Klára. Debrecen, 2009, Debreceni Egyetem Történeti Intézete. (Speculum Historiae Debreceniense, 2.)

PÁLMÁNY 2002

Az 1848–49. évi első népképviselői országgyűlés történeti almanachja. Szerk. PÁLMÁNY Béla. Budapest, 2002, Magyar Országgyűlés.

R. PÉTER 1984

R. PÉTER Katalin: Szabad és dézsmás szőlők Zemplénben a XVII. században. *Agrártörténeti Szemle*, 6/1–2. 1964. 170–188.

RAVASZ 1938

RAVASZ János: *A sárospataki uradalom gazdálkodása a XVIII. század első felében*. Budapest, 1938, Otthon. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez, 14.)

SZIRMAY 1803

Antonius SZIRMAY: *Notitia topographica, politica inclyti comitatus zempleniensis*. Buda, 1803, Typ. Univ.

TAKÁCS–UDVARI 1998

TAKÁCS Péter–UDVARI István: *Zemplén megyei jobbágyvallomások az úrbérendezés korából*. Nyíregyháza, 1998, Periférián Alapítvány.

VÁLYI 1799

VÁLYI András: *Magyar Országnek Leírása*. III. Buda, 1799, Univ. Ny.